

ANALIZA ATRAKCYJNOŚCI KRAJOBRAZU FORTECZNEGO TWIERDZY WARSZAWA W KONTEKŚCIE WSPÓŁCZESNEGO MIASTA

Justyna Jastrzębska   0000-0003-0604-3602, Ewa Zaraś 0000-0003-2436-9665

Katedra Ochrony Środowiska i Dendrologii, Instytut Nauk Ogrodniczych, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, ul. Nowoursynowska 159, 02-787 Warszawa

ABSTRAKT

Cel pracy

Twierdza Warszawa, zbudowana w XIX wieku, stanowi ważny element dziedzictwa historycznego stolicy Polski. Jednak w miarę rozwoju miasta jej rola i znaczenie ulegały zmianom. Celem tej analizy jest zrozumienie, jakie czynniki wpływają na atrakcyjność tego obszaru krajobrazowego w dzisiejszych czasach oraz jakie wyzwania stoją przed jego zachowaniem i ochroną.

Materiał i metody

W artykule przedstawiono wyniki badania przeprowadzonego na podstawie analizy oraz konsultacji z mieszkańcami. Skupiono się na identyfikacji unikalnych cech krajobrazu fortecznego, które przyciągają mieszkańców i turystów, a także na czynnikach, które mogą wpływać na jego degradację. Wyniki analizy wskazują, że Twierdza Warszawa nadal posiada potencjał atrakcyjności jako miejsce kulturowe i turystyczne, zwłaszcza dzięki swojej historycznej wartości i architektonicznej różnorodności. Jednakże rosnące wyzwania związane z rozwojem miasta, takie jak urbanizacja, zmiany infrastrukturalne i presja deweloperska, wpływają na znaczne zagrożenia. Artykuł zawiera również omówienie propozycji strategii ochrony i zrównoważonego rozwoju krajobrazu fortecznego Twierdzy Warszawa, które mogą pomóc w zachowaniu jej wartości historycznej i kulturowej, jednocześnie dostosowując ją do potrzeb współczesnego miasta.

Wyniki i wnioski

Wyniki przeprowadzonych badań jednoznacznie potwierdziły, że atrakcyjność krajobrazu fortecznego ściśle zależy od kontekstu społecznego, urbanistycznego i historycznego. Aby zachować atrakcyjność Twierdzy Warszawa w kontekście współczesnego miasta, konieczne jest opracowanie strategii jej ochrony i zrównoważonego rozwoju.

Słowa kluczowe: krajobraz kulturowy, atrakcyjność kulturowa, rozwój miejski, krajobraz forteczny, militarna turystyka kulturowa, Twierdza Warszawa

WSTĘP

Twierdza Warszawa, z jej majestatycznymi fortyfikacjami i historycznymi uliczkami, stanowi nie tylko integralną część krajobrazu stolicy Polski, ale także istotne dziedzictwo kulturowe i historyczne tego regionu.

Zbudowana w XIX wieku jako system obronny, ta monumentalna twierdza była świadkiem ważnych wydarzeń z historii Polski, w tym Powstania Listopadowego i II wojny światowej. Jednakże w miarę jak Warszawa dynamicznie ewoluowała i rozwijała się, rola oraz znaczenie Twierdzy Warszawa zmieniły się.

 e-mail: justyna_jastrzebska@sggw.edu.pl

Termin „krajobraz warowny” został wprowadzony do języka polskiego przez Janusza Bogdanowskiego (1993). Oznacza całościową postać pokrycia i ukształtowania terenu przystosowanego do celów obronnych. Krajobraz taki, oprócz obiektów bojowych, uwzględnia również budowle niebojowe, np. inżynierskie, logistyczne, koszarowe, drogowe, kolejowe, powiązania ogniowe – odczytywane obecnie jako powiązania widokowe oraz zieleń. Forteczne nasadzenia miały na celu zmianę krajobrazu z przyczyn obronnych. Skala tego zjawiska może być porównywana do nasadzeń wyznaczonych do rekultywacji terenów. Przekształcenia krajobrazu na potrzeby obronne swoje apogeum osiągnęły w latach 1850–1950. Forma obiektów Twierdzy diametralnie zmieniła się, m.in. ze względu na pojawienie się możliwości prowadzenia obserwacji z powietrza. Początkowo były to zwiady balonowe. Obiekty powstałe na przełomie XIX i XX wieku charakteryzują się ogromną różnorodnością i interesującymi rozwiązaniami przestrzennymi, wynikającymi ze specyfiki działań militarnych. Pod wpływem rozwoju artylerii oraz środków obserwacji krajobraz warowny ulegał ciągłym zmianom, w których zieleń odegrała główną rolę. Dziś obiekty te stanowią cenne elementy decydujące o wyjątkowości krajobrazu kulturowego. Jednocześnie, ze względu na sposób zagospodarowania i fakt, że obiekty takie zostały w wielu przypadkach wchłonięte przez miasto, pełnią szereg usług ekosystemowych.

Przykładem unikatowym na skalę europejską jest Twierdza Warszawa, stanowiąca fragment większego założenia militarnego – Warszawskiego Rejonu Umocnionego. WRU (ros. Варшавский укрепленный район, także Warszawski Rejon Forteczny) to ufortyfikowany w końcu XIX wieku obszar, znajdujący się ówczesnie na zachodnich krańcach Imperium Rosyjskiego. Jego projekt zakładał wykorzystanie istniejących już twierdz w Modlinie (Twierdza Modlin) i Warszawie (Twierdza Warszawa) oraz nowych, planowanych obiektów jako podstawy do operacji przeciwko Niemcom i Austro-Węgrom. Koncepcja Rejonu była rozwinięciem istniejących od czasów napoleońskich pomysłów obrony tego obszaru z wykorzystaniem trójkąta twierdz. Powrócono do niej w czasie rozbudowy twierdz w Warszawie i Modlinie, do stopnia wielkich twierdz fortowych. Zwolennikiem rozbudowy i uzupełnienia tych umocnień był generał-gubernator Josif Hurko. Rejon Forteczny powołano do życia w 1887.

Rejon Umocniony ograniczały fortyfikacje, rozlokowane w uproszczeniu na planie trójkąta, stąd obszar ten nazywano również „polskim trójkątem”. Dwa z jego narożników tworzyły wymienione już twierdze, trzecim miała być Twierdza Zegrze. Szczególnie interesujący ze względu na wtopienie w tkankę miasta jest wierzchołek systemu, związany z fortyfikacjami Warszawy. Od końca XVIII wieku militarna granica pomiędzy mocarstwami Rosją a Prusami przebiegała wzdłuż Wisły oraz Narwi. Imperium Rosyjskie, walczące o dominację w ówczesnej Europie, podjęło decyzję o ufortyfikowaniu linii Wisły oraz Narwi. Projekt Twierdzy Warszawa został opracowany w latach 1818–1825. Jako pierwszy element systemu militarnego – Cytadelę Warszawską, nazwaną Aleksandrowską – wybudowano w latach 1832–1834, stanowiącą serce systemu Twierdzy Warszawa. Cytadela otoczona fortami reditowymi traktowana jest jako jądro twierdzy. Natomiast pierwszym zewnętrznym dziełem fortyfikacyjnym jest Fort Śliwickiego (Jasińskiego), wzniesiony w 1838 roku, po prawej stronie Wisły (Głuszek, 1998).

Na początku lat osiemdziesiątych XIX wieku (1883) rozpoczęto budowę pierścienia zewnętrznego Twierdzy Warszawa. Zaprojektowano go w odległości 8 km od ówczesnego centrum miasta. Na główną linię pierścienia składało się 14 fortów. Wszystkie forty tego pierścienia były od siebie oddalone o około 3–4 km. Na lewym brzegu Wisły zaprojektowano dodatkowe 4 dzieła fortyfikacyjne na międzypolach fortowych (Molski, 2007). Trzy lata później, w 1886 roku, została rozpoczęta budowa wewnętrznego pierścienia. Budowa prawobrzeżnych fortów została zakończona w 1886 roku, lewobrzeżnej linii zewnętrznej dwa lata później. W 1890 roku zakończono budowę lewobrzeżnych fortów linii wewnętrznej. Niezbędnymi elementami łączącymi pierścienie fortyfikacyjne były drogi forteczne. Drogi te można podzielić na dwa rodzaje: rokadowe oraz dojazdowe. Drogi rokadowe łączyły forty w pierścieniu. Drogi dojazdowe, łączące rokadowe bezpośrednio z fortami, były to istniejące drogi, które zaadaptowano i zmodernizowano do nowych funkcji, jak również nowe. Biegły promieniście do centrum Warszawy i cytadeli, m.in. dzisiejsze ulice: Górczewska, Marymoncka, Puławska, Modlińska. Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku w celu umocnienia wewnętrznej linii wzniesiono punkty oporu, baterię oraz wały między-

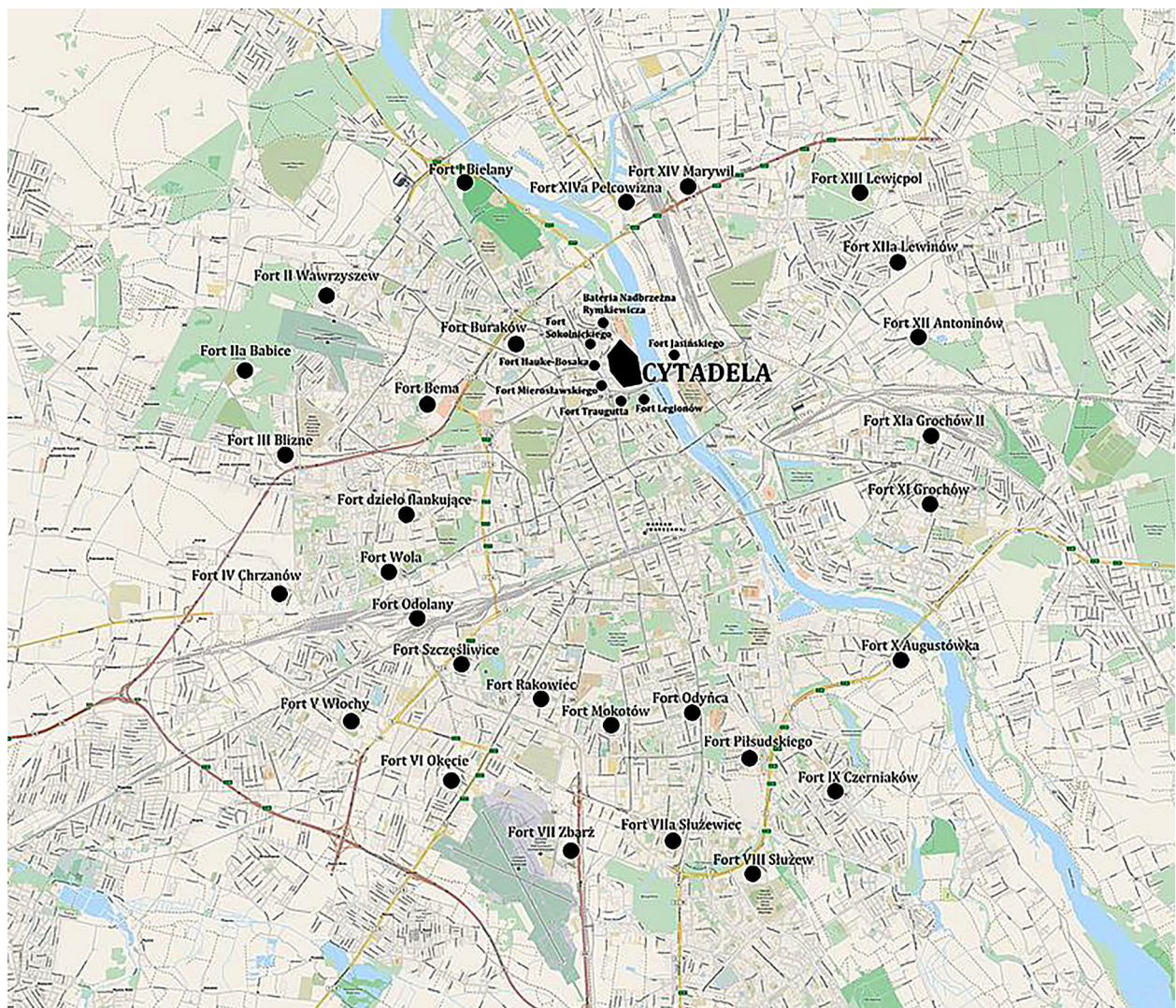

fortowe (długość łączna 15 km) (Molski, 2007). Drogi te są ważnymi ciągami komunikacyjnymi również w dzisiejszej strukturze miasta. Ponadto dzięki promienistemu układowi tworzy się interesująca struktura przestrzenna powiązań elementów fortecznych.

W latach 1892–1909 przeprowadzono prace modernizacyjne oraz przebudowę elementów fortyfikacyjnych Twierdzy Warszawa. Jednym z zadań było umocnienie siły obronnych międzypól w sztych lewobrzeżnych fortów (forty IV, V, VI, VII, VIII), w tym celu wzniesiono ziemne rewalieny z betono-

wymi tradytorami. W tym okresie rozbudowano również infrastrukturę całej twierdzy. Twierdza Warszawa pod koniec XIX wieku zajmowała powierzchnię około 20 tys. ha, natomiast obwód zewnętrznego pierścienia wynosił 48 km (Molski, 2007).

Ze względu na specyficzną strukturę przestrzenną i charakterystyczne rozwiązania funkcjonalne zieleni, której pozostałości są czytelne po dziś dzień, stanowi ona istotny element systemu przyrodniczego miast. Usługi ekosystemowe rozpatrywać można na wielu płaszczyznach, natomiast w niniejszych artykule

Ryc. 1. Schemat fortyfikacji Warszawy (źródło: https://www.wikiwand.com/pl/Twierdza_Warszawa, dostęp: 20.04.2024)

Fig. 1. Scheme of Warsaw fortifications (source: https://www.wikiwand.com/pl/Twierdza_Warszawa, access: 20.04.2024)

chcemy podkreślić znaczenie ochrony dziedzictwa kulturowego i historycznego w kontekście rozwoju urbanistycznego oraz zachęcić do podejmowania działań mających na celu zachowanie unikalnego krajobrazu fortecznego Twierdzy Warszawa w obliczu współczesnych wyzwań miejskich. Niniejszy artykuł skupia się na szczegółowej analizie walorów krajobrazu Twierdzy Warszawa w kontekście współczesnego miasta oraz identyfikacji czynników wpływających na atrakcyjność tego obszaru krajobrazowego w dzisiejszym świecie oraz zrozumienie wyzwań związanych z jego zachowaniem i ochroną. Wierzymy, że ta analiza może dostarczyć cennych wskazówek i inspiracji dla innych miast, które również starają się zachować i pielęgnować swoje unikalne historyczne obszary w ramach zrównoważonego rozwoju.

CEL I METODYKA

Celem artykułu jest przeprowadzenie kompleksowej analizy atrakcyjności krajobrazu fortecznego Twierdzy Warszawa w kontekście współczesnego miasta. Praca ma na celu pokazanie, jak historia militarnej Twierdzy Warszawa wpłynęła na kształtowanie się obecnego krajobrazu miejskiego.

W szczegółowym etapie badań skupiono się na pracach terenowych, które obejmowały dokładną dokumentację fotograficzną elementów systemu Twierdzy Warszawa. Ta dokumentacja została później poddana analizie i porównaniu z materiałami źródłowymi, zarówno tekstem, jak i źródłami ikonograficznymi. Kluczowym aspektem było także dokładne zbadanie istniejących struktur zadrzewień w wybranych fragmentach obronnej Twierdzy Warszawa oraz ich powiązanie z Planem Specjalnej Ochrony Miejskiej (SPM). Zbadano, w jaki sposób unikalne cechy krajobrazu fortecznego przyciągają mieszkańców oraz turystów, a także jakie czynniki mogą wpływać na jego degradację w związku z ciągłym rozwojem miasta. W tym celu przeprowadzono analizę krajobrazową, opartą na badaniach terenowych oraz konsultacjach z mieszkańcami i ekspertami z dziedziny urbanistyki i dziedzictwa kulturowego.

W trakcie prac terenowych zebrano materiał w postaci sondażu na temat oceny atrakcyjności obiektów fortecznych. Badanie przeprowadzono na grupie 200 osób. Kwestionariusz sondażu zawierał pytania przedstawione w tabeli 1.

Respondenci podzieleni byli ze względu na:

- płeć: K/M;
- wiek: 1: 30–34, 2: 35–39, 3: 40–44, 4: 45–49, 5: 50–54;
- wykształcenie: W – wyższe, S – średnie, Z – zawodowe.

Zastosowano również metodę obserwacji, wykorzystaną do oceny elementów struktury krajobrazu kulturowego związanych z obecnością obiektów militarnych, a także metodę porównawczą dla zestawienia wyników analiz materiałów źródłowych.

WYNIKI

Pierwotnie nasadzenia forteczne miały na celu zmianę krajobrazu ze względów obronnych, a ich przekształcenia były szczególnie nasilone w okresie od 1850 do 1950 roku. Forma tych obiektów uległa diametralnej zmianie, zwłaszcza w związku z możliwością prowadzenia obserwacji z powietrza. Ich wpływ na krajobraz jest nadal widoczny we współczesnej strukturze miasta, szczególnie w układzie ulic i otaczających je nasadzeniach drzew.

Ze względu na jakość życia człowieka duże znaczenie mają również usługi kulturowe krajobrazu fortecznego. Wiele elementów systemu Twierdzy Warszawa to ważne obiekty rekreacyjne. Część z nich pełni funkcję parków miejskich, niektóre z nich są przeznaczone do rekreacji kwalifikowanej. Estetyka ich związana jest nie tylko z szatą roślinną. Duże znaczenie mają również zachowane elementy architektoniczne powiązane z ukształtowaniem terenu, przede wszystkim z wałami ziemnymi. Takie zagospodarowanie i użytkowanie obiektów fortecznych zapewniają osobom odwiedzającym je spokój, wyciszenie i relaksację. Ich odbiór jest niezwykle pozytywny. Potwierdzenie tego faktu znaleźć można w wykonanym badaniu sondażowym.

W badaniu wzięło udział 200 osób, w tym 100 mężczyzn i 100 kobiet. Wśród respondentów najlicniejszą grupę stanowiły osoby w przedziale wiekowym 40–44 lata – 53%. Osoby w wieku 35–39 lat (grupa nr 2) stanowiły 20% ankietowanych, natomiast w wieku 50–54 lata (grupa nr 5) stanowiły 13% wszystkich respondentów. Najmniej liczne grupy stanowiły te skupiające osoby w wieku 30–34 lata (grupa nr 1) oraz 45–49 lat (grupa nr 4), tj. po 7% ankietowanych. Osoby do 29. roku życia oraz po 55. roku życia nie brały udziału w sondażu.

Tabela 1. Pytania i odpowiedzi sondażu (source: opracowanie własne)

Table 1. Poll questions and answers (source: own study)

Lp. No.	Pytanie Question	Odpowiedzi Answers
1	Jak oceniasz atrakcyjność obiektu? How do you assess attractiveness of the object?	1 – zdecydowanie negatywnie 2 – negatywnie 3 – neutralnie 4 – pozytywnie 5 – atrakcyjnie 1 – definitely negative 2 – negative 3 – neutral 4 – positive 5 – attractive
2	Jaka jest dostępność obiektów? What is availability of objects?	1 – tereny niedostępne 2 – tereny o ograniczonym dostępie 3 – tereny dostępne 1 – areas inaccessible 2 – areas with limited access 3 – available areas
3	Jaka jest wiedza na temat obiektów? What is the knowledge of objects?	1 – brak wiedzy 2 – znajomość historii obiektów 1 – no knowledge 2 – knowledge of the history of objects
4	Jaka jest częstotliwość odwiedzania obiektów? What is the frequency of visiting objects?	0 – nie odwiedzam 2 – sporadycznie 3 – często 0 – I don't visit 1 – sporadically 2 – often
5	Czy widzisz potrzebę promowania i lepszego, bardziej intensywnego zagospodarowania obiektów? Do you see the need to promote and better, more intensive development of objects?	0 – nie 1 – nie wiem 2 – tak 0 – no 1 – I don't know 2 – yes

Tabela 2. Korelacje (źródło: opracowanie własne)
Table 2. Correlations (source: own study)

	Wykształcenie education	Wiek age	Pyt. 1 question 1	Pyt. 2 question 2	Pyt. 3 question 3	Pyt. 4 question 4	Pyt. 5 question 5
Płeć gender	0,21	-0,01	0,25	0,09	0,15	0,14	0,06
Wykształcenie education		0,09	-0,10	-0,12	-0,11	-0,18	0,02
Wiek age			-0,21	-0,01	-0,15	-0,15	-0,15
Pyt. 1 question 1				0,02	0,79	0,62	0,23
Pyt. 2 question 2					0,02	-0,09	-0,08
Pyt. 3 question 3						0,56	0,25
Pyt. 4 question 4							0,32
korelacja istotna statystycznie dla statistically significant correlation							
0,05 = 0,1946							
0,01 = 0,2540							

Niewielka popularność obiektów Twierdzy Warszawa wynika nie tylko ze sposobu ich użytkowania, ale również z braku informacji na ich temat. Obecnie bardzo ważne miejsce w kreowaniu miejsc jako kultowe, modne i popularne stanowią social media. Obiekty TW w dalszym ciągu są niszowe w tym kanale informacyjnym. Do włączenia obiektów fortecznych w szlak turystyczny przydatna jest tzw. reguła 3 × E (*entertainment, excitement, education* – rozrywka, ekscytacja, kształcenie), która wyparła wcześniej funkcjonującą regułę 3 × S (*sun, sea, sand* – słońce, morze, piasek). W myśl tej zasady, nowe sposoby zagospodarowania tworzą spójny program edukacyjno-rozrywkowy, a przez to bardziej efektywny w zakresie świadczenia usług ekosystemowych. Bez względu na kierunek przemian obiekty te są niezwykle cenne i interesujące, przede wszystkim ze względu na walo-

ry estetyczne, możliwości wykorzystania do rekreacji i turystyki, jako inspiracja dla kultury, sztuki i designu czy forma wspomaganie rozwoju kognitywnego. Bez wątplenia komponenty krajobrazów fortecznych stanowią ważną inspirację kulturową, intelektualną i duchową.

Na podstawie przeprowadzonych badań można pokusić się o stwierdzenie, że atrakcyjność krajobrazu fortecznego, związana z jego unikalnym charakterem historycznym, odgrywa kluczową rolę w przyciąganiu turystów. To właśnie bogactwo dziedzictwa kulturowego i architektonicznego tworzy niepowtarzalną atmosferę, która stanowi magnes dla zwiedzających. Turystyka staje się istotnym czynnikiem kształującym doświadczenie odwiedzających, gdyż eksploatowanie fortyfikacji historycznych stanowi fascynującą podróż w przeszłość, wzbogacającą i edukującą

jednocześnie. Współczesne miasta, by zrównoważyć ochronę dziedzictwa z potrzebami turystycznymi, starają się w pełni wykorzystać potencjał atrakcyjności krajobrazu fortecznego

Warto dodać, że działalność lokalnych społeczności, skupionych wokół poszczególnych elementów systemu fortyfikacji Twierdza Warszawa sprzyjają rozwojowi relacji społecznych. Jest to bardzo ważny element kształtujący społeczne środowiska miejskie, łączący się z partycypacją społeczną. Poszczególne fortyfikacje stanowią również swego rodzaju wizytówki poszczególnych obszarów, dzięki którym można się zidentyfikować i utożsamiać z danym miejscem. Coraz częściej lokalne społeczności decydują się na wprowadzenie ogrodnictwa miejskiego w obrębie fortyfikacji. Usługi te mogą być i często bywają realizowane tylko w zakresie produkcji roślinnej, ziół i miodu. Obiekty forteczne to dobre miejsca do lokalizacji miejskich pasiek. Za takim rozwiązaniem przemawia bogata szata roślinna w otoczeniu wybranych obiektów. Na terenach parkowych i okalających niektóre z fortów znajdują się nasadzenia z drzew i krzewów owocowych.

DYSKUSJA

Osobnym i ważnym zagadnieniem łączącym się z atrakcyjnością krajobrazu fortecznego jest możliwość wykorzystania jej do świadczenia usług turystycznych i edukacyjnych. Elementy krajobrazu warownego wpływają pozytywnie na rozwój turystyki, a dokładnie na kulturową turystykę kwalifikowaną – militarną turystykę kulturową (MTK). Turystyka obiektów militarnych jest przez Mikosa Von Rohrscheidta (2009) klasyfikowana jako turystyka kulturowa ogólna, która według autorów jest uzależniona od oceny atrakcyjności obiektu. W Komunikacie Komisji Europejskiej pt. „Agenda dla zrównoważonej i konkurencyjnej turystyki europejskiej” prognozuje się, że w najbliższych latach w Europie nastąpi znaczący wzrost turystyki związanej z dziedzictwem kulturowym i przyrodniczym. Turystyka o charakterze kulturowym ma znaczący potencjał edukacyjny i wychowawczy, pozwala promować wiedzę historyczną i kształtuje świadomość społeczną (Kupiec, Dusza, 2012). Kupiec i Dusza (2012) zaznaczają, że osoby odwiedzające obiekty militarne wykazują odmienne

preferencje w porównaniu do odbiorcy masowego, co stanowi pewne wyzwanie w zakresie adaptacji tych obiektów. Istnieje kilka powodów, dla których ludzie angażują się w turystykę kulturową o charakterze militarnym. Należą do nich ogólne zainteresowanie historią, a zwłaszcza konfliktami zbrojnymi, osobiste doświadczenia związane np. z odbywaniem służby wojskowej w miejscach obecnie przekształconych w atrakcje turystyczne, fascynacja wojskiem i uzbrojeniem, ogólne zainteresowanie technologią oraz pasja do rekonstrukcji historycznych wydarzeń o tematyce militarno-historycznej i wiele innych.

W przypadku turystyki o orientacji historyczno-militarnej można wyróżnić nie tylko funkcję historyczno-edukacyjną, lecz także funkcje: martyrologiczną, polityczno-ideologiczną, kulturalno-rozrywkową, rekreacyjno-sportową i przygodową (Kowalczyk, 2009). Obiekty turystyki militarnej, umiejscowione na obszarach leśnych, stanowią znakomite uzupełnienie oferty turystycznej nadleśnictw. Na przykładzie Nadleśnictwa Orneta została stworzona mapa ułatwiająca odkrywanie najciekawszych obiektów, a podczas organizowanych głównie dla młodzieży wycieczek leśnicy aktywnie łączą aspekty związane z leśnictwem, historią oraz zwiedzaniem fortyfikacji. Istnieją także plany stworzenia edukacyjnej ścieżki w orneckich lasach, która pozwoliłaby zwiedzającym poznać fragmenty umocnień w formie atrakcyjnej trasy turystycznej oraz przywrócić dawny wygląd i wyposażenie najbardziej fascynujących schronów (Mędrzak, 2013).

Powodem ożywienia zainteresowania obiektami fortyfikacyjnymi były działania podejmowane przez Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji w latach dwudziestych XX wieku, które miały na celu propagowanie wiedzy o umocnieniach nowożytnych oraz podkreślanie ich historycznej wartości i atrakcyjności. W ostatnich dekadach popularnym sposobem rewitalizacji różnego rodzaju budynków zabytkowych jest ich przekształcenie w hotele. Dzięki temu hotele w obiektach zabytkowych lub historycznych stały się bardzo dynamicznie rozwijającym się sektorem w branży usług turystycznych (Cudny, Rouba, 2012). Adaptacja i rewitalizacja budynków i budowli, zwłaszcza tych o wartości historycznej i artystycznej, są ważnymi procesami w dziedzinie ochrony dziedzictwa kulturowego.

Położenie geopolityczne Polski przyczyniło się do rozwoju sztuki fortyfikacyjnej – nie tylko rodzimej,

ale przede wszystkim sztuki fortyfikacyjnej wielkich mocarstw europejskich (Bogdanowski, 1993). Jednak ich potencjał nie jest wykorzystywany. Polska określana jest często nawet jako europejski skansen sztuki fortyfikacyjnej. Według danych na 31 października 2013 roku w Polsce powołano 24 parki kulturowe, w tym jedynie trzy związane z fortyfikacjami:

- Forteczny Park Kulturowy w Srebrnej Górze;
- Forteczny Park Kulturowy Twierdza Kłódzka;
- Park Kulturowy Fortyfikacji Miejskich „Twierdza Gdańsk”.

Uzyskane wyniki badań wskazują jednoznacznie, że za promowaniem rozwoju turystyki militarnej przemawia fakt, iż zdecydowana większość analizowanych obiektów fortecznych cieszyła się zainteresowaniem społecznym (Molski, 2007). Polska jest ewenementem na skalę światową, jeżeli chodzi zarówno o liczbę zachowanych fortyfikacji, jak i różnorodność okresów historycznych, do których nawiązują pozostałości militarne. Militarne turystyka kulturowa jest rodzajem turystyki zaspokajającej potrzebę poznawczą związaną z militarnym wymiarem określonego miejsca. Mikos von Rohrscheidt (2008a) stwierdza, że czynnikiem decydującym o udziale człowieka w tego rodzaju podróżach jest chęć poznawania bądź zwiedzenia obronnych obiektów i miejsc lub obiektów i miejsc, które nierozdzielnie są związane z historią konfliktów zbrojnych, wojskiem bądź uzbrojeniem, dowódcami lub żołnierzami. Podróże tego rodzaju mają głównie na celu zdobycie osobistych doświadczeń.

PODSUMOWANIE

Analiza atrakcyjności krajobrazu fortecznego Twierdzy Warszawa w kontekście współczesnego miasta jest istotnym zagadnieniem, które pozwala spojrzeć na rozwój urbanistyczny w odniesieniu do dziedzictwa kulturowego i historycznego. Twierdza Warszawa, zbudowana w XIX wieku jako system fortyfikacji obronnych, stanowi nie tylko ważny element historii Polski, ale również wartościowy obszar krajobrazu miejskiego. Jednakże w miarę jak miasto Warszawa ewoluowało i rozwijało się, rola oraz znaczenie Twierdzy Warszawa ulegały zmianom.

Wartością tego obszaru jest jego wyjątkowy charakter historyczny. Twierdza Warszawa to miejsce, gdzie można odnaleźć ślady militarnych fortyfikacji,

dawnych koszar i umocnień z okresu XIX wieku. Jest to również miejsce związane z ważnymi wydarzeniami historycznymi, takimi jak Powstanie Listopadowe czy II wojna światowa. Ta bogata historia przyciąga zarówno turystów, jak i mieszkańców miasta, którzy cenią sobie możliwość eksploracji i odkrywania dziedzictwa przeszłości.

Architektoniczna różnorodność Twierdzy Warszawa to kolejny aspekt jej atrakcyjności. Znajdują się tu zarówno monumentalne fortyfikacje, jak i malownicze uliczki, a także różnorodne budowle, które reprezentują różne style architektoniczne. To sprawia, że Twierdza Warszawa jest miejscem o dużej wartości estetycznej, które przyciąga miłośników architektury i fotografii.

Niemniej jednak, pomimo tych pozytywnych aspektów, Twierdza Warszawa stoi również w obliczu wyzwań i zagrożeń. Szybki rozwój miasta, urbanizacja, zmiany infrastrukturalne i presja deweloperska stanowią istotne czynniki, które mogą prowadzić do degradacji tego obszaru krajobrazowego. Zachowanie i ochrona dziedzictwa kulturowego Twierdzy Warszawa są zatem niezwykle istotne.

Wyniki przeprowadzonych badań jednoznacznie potwierdziły, że atrakcyjność krajobrazu fortecznego ściśle zależy od kontekstu społecznego, urbanistycznego i historycznego. Aby zachować atrakcyjność Twierdzy Warszawa w kontekście współczesnego miasta, konieczne jest opracowanie strategii jej ochrony i zrównoważonego rozwoju. Warto rozważyć działania, takie jak: zachowanie historycznych struktur, promowanie edukacji historycznej i kulturalnej, a także tworzenie przestrzeni publicznych, które umożliwią mieszkańcom i turystom korzystanie z tego obszaru. Współpraca między władzami lokalnymi, społecznością lokalną, ekspertami od dziedzictwa kulturowego i urbanistycznego jest kluczowa w tym zakresie.

Podsumowując, analiza atrakcyjności krajobrazu fortecznego Twierdzy Warszawa pokazuje, że ten obszar ma duży potencjał, który można wykorzystać w ramach zrównoważonego rozwoju miasta. Jednakże, aby to osiągnąć, konieczne jest podejmowanie środków ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego i historycznego, jednocześnie dostosowując się do współczesnych potrzeb miejskich. Twierdza Warszawa może być inspiracją dla innych miast, aby pielegnowały swoje unikalne obszary historyczne i dbały

o harmonijny związek między przeszłością a teraźniejszością w kontekście rozwoju urbanistycznego.

BIBLIOGRAFIA

- Bogdanowski, J. (1993). *Krajobraz warowny XIX/XX wieku, dzieje i rewaloryzacja*. Kraków: Politechnika Krakowska.
- Europejska Karta Planowania, ECTP-CUE (2013). Barcelona, <https://www.yumpu.com/xx/document/view/23086776/europejska-karta-planowania-barcelona-2013-wizja> (dostęp: 16.10.2023)
- Cudny, W., Rouba, R. (2012). Hotelarstwo jako sposób na rewitalizację zabytkowych obiektów militarnych pochodzących z XIX i XX wieku. *Ochrona Zabytków*, 3–4, 107–122.
- Głuszek, C. (2015). Fortyfikacje na ziemiach królestwa Polskiego w przededniu pierwszej wojny światowej. *Rocznik Historii Sztuki*, 40 40. 177–187.
- Kowalczyk, A. (2009). Turystyka historyczno-militarna. *Współczesne formy turystyki kulturowej*. T.1. Poznań: AWF im. E. Piaseckiego w Poznaniu, 286–312.
- Kupiec, M., Dusza, E. (2012). Potencjał turystyczny obiektów związanych z dawną Pozycją Pomorską. *Problemy Ekologii Krajobrazu. Rekreacja w krajobrazach o wysokim potencjale*, 34, 149–155.
- Mędrzak, W. (2013). Człowiek od bunkrów. *Głos Lasu*, 4 (513), 31–32.
- Mikos von Rohrscheidt, A. (2008). *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*. Gniezno: GWSHM Milenium.
- Mikos von Rohrscheidt, A. (2009). Polska: największe muzeum fortyfikacji na wolnym powietrzu w aspekcie rozwoju turystyki kulturowej. *Turystyka Kulturowa*, 2, 20–48.
- Molski, P. (2007). *Ochrona i zagospodarowanie wybranych zespołów fortyfikacji nowszej w Polsce*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej.

ANALYSIS OF THE ATTRACTIVENESS OF THE FORTRESS LANDSCAPE OF WARSAW FORTRESS IN THE CONTEXT OF A CONTEMPORARY CITY

ABSTRACT

Aim of the study

The Warsaw Fortress, built in the 19th century, constitutes an important element of the historical heritage of the Polish capital. However, as the city has developed, its role and significance have changed. The aim of this analysis is to understand the factors influencing the attractiveness of this landscape area in today's times and the challenges facing its preservation and protection.

Materials and methods

The article presents the results of a study conducted based on analysis and consultations with residents. The focus was on identifying the unique features of the fortress landscape that attract residents and tourists, as well as on factors that may contribute to its degradation. The results of the analysis indicate that the Warsaw Fortress still has the potential for attractiveness as a cultural and tourist destination, especially due to its historical value and architectural diversity. However, increasing challenges associated with city development, such as urbanization, infrastructure changes, and development pressure, pose significant threats. The article also discusses proposals for strategies for the protection and sustainable development of the Warsaw Fortress fortress landscape, which may help preserve its historical and cultural value while adapting it to the needs of the contemporary city.

Results and conclusions

The results of the research unequivocally confirmed that the attractiveness of the fortress landscape depends closely on the social, urban, and historical context. To maintain the attractiveness of the Warsaw Fortress in the context of the modern city, it is necessary to develop strategies for its protection and sustainable development.

Keywords: cultural attractiveness, fortress landscape, military cultural tourism, Warsaw Fortress, cultural landscape